

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI

A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutı

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakul`tetinin`

3 v kurs talabası M. Eshmuratovtin`

Qaraqalpaq a`debiyatı pa`ninen

KURS JUMISI

Tema: Berdaq G`arg`abay ulinin` o`miri ha`m do`retiwshiligi

Qabıllag`an:

dots. B.Davletov

No`kis-2013

Tema: Berdaq G'arg'abay ulinin` o'miri ha'm do`retiwshiligi

Jobası

1. Berdaq G'arg'abay ulinin` o'miri tywrali mag'lıwmat	3
2. Berdaq poeziyasının` janrlıq o'zgeshelikleri	11
3. Berdaqın` tariyxıy-epikalıq shıg'armaları	 17
4. Shıg'armada ko'rkemlew qurallarının` qollanıwının` ko'rkem tili	20
Paydalang'an a'debiyatlar	24

1. Berdaq G'arg'abay ulinin' o'miri tuwrali mag'liwmat.

XIX a'sir qaraqalpaq klassik shayırlarının' biri-Berdaq G'arg'abay ulı bolıp esaplanadı. Ol o'zinin' „O'mirim“ qosıg'ında o'zinin' avtobiografiyasın qaldırğ'anın ko'remiz. Berdaq shayır 1827-jılı A'miwda'r'ya Aral ten'izinin` quyar jerindegi (Aqqala degen jer) tu`slik jag`asındag`i Quwli ko`l degen awıl da ku`ta` jarlı sem`yada tuwilg`an. Berdaq jas waqtınan awır turmıstın` qisiwmetlerin bastan keshiredi. On jasqa kelgende ata-anasınan jetim awıldın` malın bag`ıp, shopan bolg`an.

Berdaq bir qansha waqt medresede oqıp, sawatın ashqan. O`z da`wirinin` bilimli, sawatlı adamlarınan bolg`an. Ol o`z zamanının` basqa shayırları siyaqlı bilimin o`z betinshe teren`letken, ko`p u`yrenge ha`m qatıqla adamlardıń, talant iyelerinin` shıg`armaların jaqsı bilgen ha`m o`zlestirgen.

Onin` shayırlıq talantın jetistiriwde ataqlı qaraqalpaq shayırları Ku`nxoja, A`jiniyaz ha`m tuwisqan xalıqlar shayırlarınin` da u`lken ta`siri bar.

Berdaq shıg`armaları ha`m xalıq awızındag`i a`n`gimelerge qarag`anda onin` shayırlıq talantı erte oyang`an. Shayır Xorezmnin` ko`pshilik jerinde bolg`an, shayırlıq penen bir qatarda baqsishılıq etken, jaqsı sazende bolg`an.

Berdaq o`z zamanında so`zine adam balasın iyiltken ataqlı shayır bolsa da, og`ada awır turmısta jasag`an. Shayırdın` ata-babası qanday qiyınshılıq penen turmıs keshirgen bolsa, onin` o`zi de tap sonday o`mir su`redi. Onin` ko`rgen ku`ni miynetkesh xalıqtın` turmısı menen birdey edi. Ol «Bilmedim» qosıg`ında awır turmısı haqqında jazadı:

U`stimde jaman ilashıq,
Onin` ba`rı jeri ashıq,
Du`n`ya mag`an boldı qashıq,
Ne bolarımdı bilmedim.

Da`wirdin` shinlig`in ken` su`wretleytug`in «Bolmadi» qosig`inda shayir zaman ten`sizligin teren` aship beriw menen birge o`zinin` azapli o`mirin bayanlaydi.

Alpis beske keldi jasim,
Ag`ardi ju`yikten shashim,
Sawdag`a tu`stiler basim,
Jaynap-jasnap ku`n bolmadi.

Berdaq o`zinin` turmisina bas sebepshi etip sol ten`sizlik zamandi, shayir o`zine ha`m xaliqqa dushpan dep atag`an zaman biylewshilerin ko`rsetedi.

Berdaqtin` qizi Hu`rliman o`z da`wirinde atasinin` jolin tutup, ko`pke ma`lim baqsi boldi. Al Hu`rliman balasi Qarajan baqsi bizin` ku`nlerimizge shekem jasag`an ataqli baqsilardan biri edi. Berdaqtin` duwtari da usi Qarajan baqsig`a miyras etip qaldirilg`an. Berdaq ataqli shayir bolip, ko`pshilikke tanilg`an waqtinda u`stem topar wa`killeri onin` baqsishiliq o`neri menen qosiq jaziwin toqtatiwdi talap etedi. O`ytkeni ulli shayirdin` shinliqti, xaliqtin` awir turmisin aytip jirlag`an shig`armalari olarg`a unamadi.

Berdaq 1900-jili 73 jasinda qaytis bolg`an. Onin` ulli shayir ekenligin onin` zamanlasi O`tesh shayir joqari bahalaydi:

«Shayirliqqa, baqsiliqqa say edin`,
Sheshenlikte min` adamg`a tay edin`,
Malg`a jarli bolsan` da tilge bay edin`,
A`rman menen Berdaq o`tti du`n`yadan»

Berdaqtin` ulli shayir ekenligin onin` shig`armalari jaqsi ko`rsete aladi.

Berdaqtin` o`miri ha`m do`retiwshiligi jo`nindegil ilimiy izertlew jumislari 30-jillardan keyingi shig`armalari jo`ninde N.Da`wqaraevtin` miynetlerinde ko`plep tabiladi. Ja`ne de sol waqitta a`debiyatshilardan M. Da`ribaev, O.

Kojurovlar bir qancha maqalalar jazdi. Bul miynetlerde Berdaq shig`armalarinin` ideyaliq-tematikaliq bag`dari g`ana aship beriledi. Sonday-aq I. Sag`itovtin` «Berdaq-ulli shayir» (1943-jil), S. Bassinnin` «Berdak velikiy poet» (1943-jil) degen miynetleri ju`zege shiqti.

Berdaq shayir orta jaslarg'a barg'anda hayali o'ledi. Onnan keyin ol qostamg'alı urıwındag'ı Barlıbay degen kisinin' Bag'dagu'l degen qızına u'ylenedi. Son'g'ı hayalınan shayir Gu'limxan, Jarımxan degen eki qızlı boladı.

Berdaqın' ulları menen qızlarınan do'regen urpaqları-aqlıq-shawlıqları ku'ta' ko'p. Olar son'g'ı waqıtlarg'a shekem Moynaq rayonında, Qazaqda'rya, Terbenbes jaqlarda, Qarao'zek, Taxtako'pir, Shımbay rayonlarında turadı.

Berdaq shayırdın' sırtqı ko'rinisi tuwralı Berdaqı ko'rgen-bilgen, Qarao'zek rayonının' 9-awılında jasaytug'ın g'arrı Xojalepes ulı İbrayım bılay deydi: „... „Berdaq uzın boylı, tolıq deneli, erbiklew qara kisi eken. pesheneli, qabaq su'yegi ko'terin'ki, qoyıw qashı, ko'zi qara o'tkir, ku'limlegen, du'ziw kirpikli adam edi. berdaqın' betine u'n'ilip qarag'anda adamdı o'zine tartarlıq kisi edi. Minez-qulqı jag'ımlı, xosh minez, ha'mmege birdey So'ylegende bir tap penen, a'ste, biraq, salmaqlı so'yleytug'ın, tili ha'zirgi o'zimiz so'ylep ju'rgen nag'ız qaraqalpaqsha bolıp, ishine jeke siyrek parsı, arabıy (biraq adamlarg'a tanıs) so'zlerdi qosıp ta so'yleytug'ın edi. So'ylegende ju'zine ga' ku'le shıray, ga' qa'ha'rli tu's enip turatug'ın kisi edi..

a'dette adamdı ko'p tın'lap, az so'yleytug'ın, qızın'qırap, g'urujg'a minip so'yleytug'ın edi. So'zi da'ste-da'ste bolıp wyqasıp bara beredi.

Berdaqın' o'z so'zine qarag'anda onı ko'rgen g'arrılardıń aytıwına qarag'anda Berdaq qartayg'anda bir ko'zi soqır bolg'an.

1873-jılı Orta Aziya Rossiya qol astına o'tkennen keyin ha'r qıylı rus ekspeditsiyaları ta'repinen qaraqalpaqlardıń da folklorına ha'm a'debiyatına baylanıslı ko'p materiallar xalıq arasınan jazıp alınıp, olardıń geyparaları basıp shıg'arıldı. Usınday ma'deniy miyraslardı jıynaw maqsetinde bolıwı kerek 1900-jılı Tu'rkıstan General Gubernatorlıg'ının' Sırda'rya oblastındag'ı A'miwda'rya bo'liminin' nashalnıgı Berdaq shayırdı Perto-Aleksandrovskiyge shaqırdı. Berdaq shayırdı bul shaqırıqtı qabıl etti. Biraq ol Qazaqda'ryadan awırıw bolıwı sebepli No'kiske g'ana zordan jetedi. So'ytıp Petro-Aleksandrovskiyge jete almay-aq No'kisten qaytadı. Sol jılı, 1900-jılı qaraqal-paq xalqının' ataqlı shayırdı ha'm baqsısı Berdaq G'arg'abay ulı Qazaqda'ryada qaytı boladı.

Berdaq shig'armalarına tiyisli da'rejede baha beriw 1943-jılı sentyabr'de bolg'an konferentsiyada joqarı shin'g'a ko'terildi. Bunda Berdaq shig'armaları ha'r ta'repleme tallandı. 1938-jılı I. Sag'itovtin' «Berdaqın' tvorchestvosi» degen kitabı baspadan shıqtı. Bul avtordin' «Kirisiw» inen basqa altı bo'limnen ibarat: 1-bo'liminde Berdaq shig'armalarınan burıng'ı qaraqalpaq a'debiyatı tuwralı, onin' rawajlanıwı, a'debiy portretlerdi, a'debiy protsesstin' ko'tergen a'hmiyetli ma'selelerin, onin' o'zine ta'n bolg'an belgilerin anıqlaydı. Berdaq sol demokratiyalıq bag'ıttag'ı a'debiyattın' miyrasların u'yreniwshi ha'm alg'a rawajlandırıwshi sipatında bahalanadı.

2-bo`liminde Berdaq jasag`an da`wirdin` ja`miyetlik-siyasiy ko`z-qarasi, da`wirdin` qisqasha xarakteristikasi beriledi. Xalqimizdin` turmisinda payda bolg`an xaliq azatliq ko`terilislerin, ja`ne de bul ko`terilistegi aldin`g`i qatardag`i adamlar, ideologiyalar sipatinda Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaqlar esaplanadi. Berdaq jasag`an da`wirdi adminstrativlik bo`liniwshiligin awil xojalig`inin` tu`rli tarawlari haqqinda qisqa mag`liwmat beriledi.

3-bo`limde Berdaqtin` o`miri tuwrali jiynalg`an materiallarga tallaw jasaydi. Shayirdin` o`mirin aniqlawda onin` shig`armalarinan su`wretlenedi. Onin` «O`mirim» qosig`i derlik biografiyalik xarakterde jazilg`an.

Berdaq shig`armalarinda ha`r qiyli filosofiyaliq, didaktikaliq, pedagogikaliq mazmunlardin` bar ekenin ko`remiz. Ja`ne de qosiqlarinda irg`aq turaqli bolip keledi. Onin` qosiqlarinin` mazmuninda gu`l, bu`lbil, sharap, ashig, qa`lender usag`an traditsiyaliq obrazlardan o`zgeshe o`z da`wirindegi jarli miynetkesh obrazin do`retti.

Berdaq shayir XIX a`cirde qaraqalpaq xalqının' arasınan shıqqan shayı, baqsısı, tariyxshısı. Onın' tvorshestvolıq jolı o`z da`wirinin' xalıq ma`deniyatı, xalıq tariyxı menen organikalıq baylanısta o`skén ha`m rawajlang`an. Berdaq shayırdın' do`retiwshiligi XIX a`sirdegi qaraqalpaqlardag`ı xalıqlıq a`debiyatının' rawajlanıwının' haqıyqat guwası bolıp xızmet atqaradı. Berdaq do`retiwshiligi - Orta Aziya xalıqlarının' milliy ma`deniyatına, sonday-aq pu`tkil dunyalıq ma`deniyatı g`a`ziynesine qosılğ`an u`lken u`les.

1930-jıllardın' ortalarınan baslap Berdaq shayırdın' do`retiwshiligi boyınsha ilimiy xarakterde so`z etiwler baslandı. Oktyabr awdarıspag`ına shekemgi da`wirde Berdaq shayırdın' do`retiwshiligin

arnawlı tu'rde jıynaw, basıp shıǵ'arıw, izertlew ma'seleleri bolǵ'an emes. Tek g'ana qaraqalpaqlar jerine kelgen rus ekspeditsiya ag'zalarının' ulıwma qaraqalpaqlar ishinen jıynag'an a'debiy-lingvistikalıq materiallarında bazı bir mag'lıwmatlar, shayırdın' shıǵ'arması ko'rinip qaldı.

1900-jıldan berli qaraqalpaq jeri menen tanıs bolǵ'an Sank-Petrburg universitetinin' studenti Ī.A.Belyaev 1903-jılı son'g'ı ret No'kiste, Shımbayda ha'm Qon'ıratta turıwshı ko'shpeli tu'rk xalıqlarının' yag'nıy qaraqalpaq tilin izertlew ushın jiberildi. Ī.A.Belyaev eki ay dawamında qaraqalpaqlar arasında bolıp, sol waqıtta „Edige“, „Qoblan“ ha'm qaraqalpaqlardıń „Shejire“ sinin' qol jazbasın tabadı. Son' „Protokolı zasedaniy i soobsheniy shlenov Zakaspiyskogo krujka lyubiteley Arxiologii i istorii vostoka“ degen toplamında Ī.A.Belyaevtıń o'zinin' awdarmasında basqa da qaraqalpaqlar haqqında materiallar menen birge qaraqalpaq ha'm rus tillerinde jazıp alg'an „Shejire“ sin tolıq ja'riyaladı. Bunı ol 1917-jılı baspadan shıǵ'arg'an edi.

Bul „Shejire“ ni ilimpazlar N.Dawqarev ha'm Ī.T.Sag'ıitovlar Berdaqtın' „Shejire“ si dep tastıyıqlaydı. (N.Dawqaraev „Berdaq shayırdı“. Tariyxıy, a'debiy izertlew. No'kis, QQMB. 1950-j. Ī.T.Sag'ıitov „Berdaqtın' tvorshestvosı“ a'debiy kritikalıq osherk“.) No'kis, QQMB. 1958-j.)

Bunnan keyin jergilikli ilimpazlardan 1939-jılı a'debiyatshı N.Dawqaraevtıń Berdaqqa bag'ıshlang'an „Qaraqalpaq poeziyası haqqında“ degen birinshi maqalası ja'riyalandı. („Qaraqalpaq a'debiyatı ha'm iskustvosı“ jurnalı N 5, 1939-j.)

1939-jılı qaraqalpaq tili ha'm a'debiyat ilim izertlew institutınıń ilimiy xızmetkerleri Q.Ayımbetov ha'm O.Kojurovlar ta'repinen „Qaraqalpaq a'debiyatınıń tu'rleri“ atlı miynetı ja'riyalandı. Usı maqalalardı Berdaq shayırdıń tvorstvostı haqqında da'slepki unamlı pikirler berildi. Bulardan basqa 30-jıllarda Berdaq shayırdıń do'retiwshiligi haqqında baspa so'zde ga'p etken ilimiy material-lardı ushıratpaymız. Biz bul jıllarda a'debiyat maydanında Berdaq shayırdıń do'retiwshiligi haqqında en' ko'p ga'p etken ilimpaz N.Dawqaraev boldı.

XX a'sirdin' 30-jıllardıń aqırında 40-jıllardıń baslarında Berdaq shayırdıń do'retiwshiligi haqqında ayırım ilimiy pikirler aytıw baslandı. Mısalı: O.Kojurovtıń „Berdaq“ („Qızıl Qaraqalpaqstan“ gazetası. N 208, 209, 211. 1939-j), M.Da'ribaevtıń „Berdaqtıń qosıqları haqqında“ („Qızıl Qaraqalpaqstan“ gazetası. N287, 290, 291.), Momroevtıń „berdatıń shıg'armalarındag'ı demokratiyalıq ideyalar“ („Qızıl Qaraqalpaqstan“ gazetası. N 273 1939-j) usag'an miynetlerdi ko'rsetiw mu'mkin. 1940-jıllarda Berdaq shayırdıń do'retiwshiligine ilimiy ja'miyetshiliktin' qızıg'ıwshılıg'ının' ku'sheygen

da'wiri boldi. 1943-jılı İ.T.Sag'itovtın' „Berdaq ullı patriot shayır“, rus tilinde S.Bassinnin' „Berdax shayır-velikiy poet patriota “ degen kitapshaları shıqtı. 1946-jılı N.Dawqaraevtın' filologiya ilimleri boyınsha kandidatlıq dissertatsiyasınin' tiykarg'ı bo'limin Berdaq shayırdın' shıg'armaları quradı. 1950-jıllarda Berdaq shayır haqqında da'slepki ha'm qunlı ilimiy juwmaq-lawshı pikir bergen N.Dawqaraevtın' „Berdaq shayır“ kitabı boldı. (N.Dawqaraev „Berdaq shayır“. Tariyxıy, a'debiy izertlew. N-1950) 50-jıllardın' aqırında ilimpaz İ.T.Sag'itovtın' „Berdaqın' tvorshestvosı“ atlı monografiyası basapdan shıqtı. 1977-jılı Berdaq shayırdın' tuwılg'anına 150 jıl tolıw yubeleyi elimizde ken' belgilenip o'tti. İлимпazlar monografiyalıq kitaplar jazdı.

2. Berdaq poeziyasının' janrlıq o'zgeshelikleri.

Berdaq shayır shıg'armalarının' barlıg'ı XIX a'sirdegi pu'tin bir xalıqtın'-qaraqalpaq xalqının' milliy ma'deniyatın qurap turg'anlıg'ı, ha'tte Berdaq shayır shıg'armalarının' o'zi-aq pu'tin bir qaraqalpaq xalqının' ja'miyetshilik tariyxının', ja'miyetlik oy-sanasının' bir bo'limin qurap turg'anlıg'ı so'zsiz.

„Bolg'an emes“ shıg'arması shayırdın' da'wirge bolg'an siyasiy ko'z-qarasın ko'rsetetug'inlıg'ın anıqlawımızg'a boladı. Turmısta xalıq tilegine da'wir siyasatının' tuwra keliwi, ja'miyettegi ten'sizlik, xalıqtın' ku'n-ko'risinin' kem-kemnen to'menleyberiwı, turmısta haqıyqatlıqtın' joqlıg'ı, o'mir boyına o'z xalqının' ta'g'dirin jırlap kiyatırğ'an shayırdı, onın' sebeplerin izlestiriwge, oylanıp ko'riwge, uzaq tariyxqa ko'z taslawg'a, ja'miyetlik o'mir haqqında bir pikirge keliwge ha'm juwmaq shıg'arıwğ'a, poeziyasının' ko'p bo'limin endi usı sheshilmey atırğ'an xalıq o'miri menen baylanıslı problemag'a arnaydı:

Bul dunya dunya bolg'anlı,

Patsha a'dil bolg'an emes,

...İnag'ıw bektin' balları.

Barqulla jetti qolları.

Qıysıq bolsada jolları,

Heshwaq harıp talg'an emes-

dep ja'miyetlik o'mirdi tu'siniwi, onın', birinshiden reallıq turmıstı durıs tanıwı, durıs ko'rip alıwı menen bahalı. Ekinshiden, Berdaq shayırdın' bul shıg'arması pu'tin bir tariyxıy da'wirge teren' siyasiy bag'ıttag'ı ko'z-qaras bildirgen shıg'arma.

Shayır „Zamanda“ qosıg'ında o'zi jasap turg'an da'wirdegi zamanlaslardıń turmıs ta'rizinin' qıyın bolıp qalg'anlıg'ın, feodallıq ja'miyetlik siyasattın' aqıbetlerinen erdin' bala-shag'asınan, ata-anadan ayırılıwg'a gırıptar bolıp, jıldan-jılǵ'a zaman terisine aylanıp baratırǵ'anlıg'ın, sonlıqtan da ne bir aqıllı azamatlar bug'an jol aba almay u'ken ruwxıy gu'yzelislerge tu'skenligin su'wretleydi.

Oylasaq bul dunya bipayan eken,
Dushpan isi xalıqqa ko'p ziyan eken,
Baylar qasqır, tu'lki, xalıq-qoyan eken.
Qaran'g'ı qaplag'an qayg'ı zamanda.-

dep ko'rsetedi.

Bul juwabıy poeziya emes bul da'wirdi shayır xalıq ko'z-qarası menen qayta-qayta shıg'arg'an o'z zamanı haqqında juwmag'ı. Zamannın' ashshı haqıyqatlıg'ın jırlaw menen shayır xalıqqa bunday

turmıs penen gu'resiw kerek dep optiment ruxta shaqırıq taslawların da ko'remiz:

Shaqqan ayaq basıp xızmet etpesen',
Ku'nler ko'riw qıyın boldı,
Azamatlar ayag'ın'dı shaqqan bas,
Shaqqanlap baspacan' ko'zden ag'ar jas.

Berdaq shayırdın' zaman xarakterin juwmaqlastırıwsha oyları „Bilmedim“, „Pana ber“, „Ko'zim“, „Bolmadı“, „Ayralıq“, „Eken“, „Ko'rindi“, „Aqıbet“, „Da'wrın“ shıǵarmalarında da bir neshshe ma'rtebe ta'kirarlang'an. Berdaq shayırdın' barlıq do'retiwshiligi mudamı xalıq danıshpanlıq pikirler menen azıqlang'an poeziya. Berdaqın' dunyag'a ko'z-qarasında jasap atırǵan ja'miyetti jaqsılaw ushın adamlardı jaqsı minez-qulıqqa ta'rbiyalaw lazım degen ag'artıwshılıq pikirleri orın alg'an. Berdaq jollardıń aqıl-parasatın rawajlandırıwǵa u'ken dıqqat beredi. Onın' tu'siniginshе adam aqıl menen g'ana turmıstan durıs jol tan'laydı, jaqsı bolıp jasaydı. Sonday-aq, shayır ilim iyelegen adamlardı ko'kke ko'teredi. „A'rmanın' ne“ qosıǵında:

O'z waqtında oynap ku'lsen',
İlim qabın moynın'a ilsen',

Tawsılmastay bilim bilsen’,

Alımlıqtan armanın’ ne? - dep jazadı.

Adamdı iymān-insāp, ilim-bilim, aqıl-na’siyat jolları menen ta’rbiyalaw tutas ja’miyetti usı jollar menen rawajlandırıw a’yyemgi zamanlardan berli kiyatırǵ’an, tu’rli da’wir sınaqlarınan o’tken da’stu’rli jollardan. Berdaqtın’ „Qashan rahatlıana-dursan’“ qosıǵ’ındag’ı „Miynetsiz dunya isleme, jandı otqa saladursan’“, „Talap izlep tap dunyanı, Su’tten aqdur bilsen’ anı“, „peylin’ ketip na’psin’di ashpa, Malım bar dep asıp-taspa“, „İshpey-jemey maldı jıynap, „Qashan rahatlıana-dursan’?“ degen na’siyatlarında shayır miynettin’ ra’ha’tin ko’riwge, bul dunyanın’ ırısqa nesiyesin, la’zzetin tatıwg’a shaqıradı:

„Miynet penen jandı qıynap,

Ko’rmey bir ku’n qonaq sıylap,

İshpey-jemey maldı jıynap,

Qashan rahatlanadursan’?

Berdaq na’siyatlarında miynet penen tabılǵ’an maldı na’psqawlıq etpey, aqılǵ’a ug’ras maldı na’pisqawlıq etpey paydalanıwdı, g’a’rip qa’serge qayır-saqawat etiwdi ma’sla’ha’t etedi. Ullı shayırlarımızdın’ tu’sinigi boyınsha ja’miyet izbe-iz rawaj-lanıp barıwı kerek, aldın’g’ı a’wladlar

o'zlerinin' turmıs ta'jireybesin, ruwxıy baylıg'ın keyingi a'wladlarg'a o'tkerip barıw tiyis.

Berdaqtın' „Balam“, „Bilgeysiz“ qosıq-ları usı sha'rtler menen talaplardı sa'wlelendiredi. Bul qosıqlarda o'mirden, ja'miyetten endi g'ana o'z ornın izlep ju'rgen, turmısqa endi qa'dem qoyıp atırğ'an jaslarg'a aqıl na'siyat, ma'sla'ha't, jol-joba beriledi:

Erme tag'ı shug'ıl so'zge,

Jamannan qash jastan balam,

Man'layın'nan ag'ızıp ter,

Jaqsı jamandı sınap ko'r.

Usı „Balam“ qosıg'ında jas azamattın' adamgershilik qa'siyetleri, o'mirdegi ornı, ja'miyette o'zin tutıw, ju'ris-turıs qa'deleri beriledi: so'zdi tiyisli jerinde aytıw, orınsız so'ylemew, („Retinde so'yle, balam“), mal-mu'lkin'di tirek etip xalıq ishinde o'zin'di joqarı tutpaw, ta'kabbır bolmaw, kerisinshe kishi peyil bolıw (Malım bar dep asıp-taspa) „O'zin' bultıyıp bolma sher, A'lpayım bolg'ıl balam“), miyrim-sha'pa'a'tli, qayır saqawatlı, insaplı bolıw („Jetim jesirge qolın'dı ber“) h.t.b.

Bulardan basqa da shayırdın' „Ko'rindi“, „Zamanda“, „Xalıq ushın“, „Jaqsı-raq“, „Qaramas“ tag'ı basqa qosıqlarında usınday didaktikalıq pikirler ko'rkem etip beriledi.

Berdaq shayırdın' do'retiwshiligi XIX a'cirde jasag'an qaraqalpaq xalqının' ko'rkemlik entsiklopediyası boldı. O'ytkeni, onın' o'z zamanındag'ı ja'miyetlik o'mirdin' ha'mme ta'repin so'z etken a'jayıp lirikalarındag'ı, arnawlı tu'rde jazıp qaldırılǵ'an xalıq shejiresindegi, tariyxıy ha'm basqa da da'stanları bizin' ushın bahası joq tariyxıy etnografiyalıq derek bolatug'ınlıg'ı dawsız.

XIX a'cirde jasap a'debiy do'retiwshilik jaqtan xızmet etken ha'r bir shayırdın' aldına qoyg'an baslı maqseti folklorlıq da'stu'rlerdi puxtalıq penen u'yrenip ja'ne de rawajlandırıp, qa'liplesip kiyatırǵ'an jazba a'debiyattın' tematikasın miy-netkesh xalıq turmısının' reallıq ta'replerin alıwg'a bag'darlanıldı. Berdaqtnı' a'debiyat maydanındag'ı u'ken jan'alıg'ının' biri - so'z iskusstvosının' ku'shi menen xalıq tariyxın „Shejire“ sin jasadı.

Berdaq shayırdın' do'retiwshiligin izertlewshi ilimpaz A'.Paxratdinov Berdaqtnı' epikalıq shıǵ'armaların eki toparg'a bo'lip qaraydı.

Berdaq shayırdın' tariyxıy dokumentallıq do'retpeleri „Shejire“, „Aman-geldi“, „Aydosbiy“, „Ernazarbiy“ shıǵ'armaları.

Tariyxiy dokumentallıq emes da'stanlıq shıg'armaları „Aqmaq patsha“, „Ra'w-shan“, „Erkebay“ da'stanları.

Birinshi topardag'ı yag'nıy da'stanlıq shıg'armalarda qaraqalpaq xalqının' tariyxı („Shejire“), Xorezm xalıqlarının' tariyxı („Xorezm“), qaraqalpaqlardıń XIX a'sirdegi Xiywa xanlıg'ı qaramag'ına o'tiwleri („Aydos biy“), xalıqtın' birinshi ma'rtebe o'z ma'mleketin du'ziwge urınıwları ja'ne de Rossiya patshalıg'ına o'tiw ushın bolg'an gu'resleri („Ernazar biy“). Joqarı qaraqalpaqlar o'mirinen tariyxıy mag'lıwmatlardı („Amangeldi“) beredi. A'.Paxratdinov „Berdaq shayırdın' da'stanlıq shıg'armaalı“ No'kis „Qaraqalpaqstan“ - 1987-j. 7-bet).

3. Berdaqning tariyxiy-epikalik shig'armalari

Berdaq Gargabay ulining do'rt pelerinde tariyxiy shig'armalardi N.Dawqaraev, O.Kojurov, Q.Ayimbetov, I.Sag'iytov, M.Nurmuxammedov, S.Bassin, B.Qurbanbaev A.Karimov, A.Murtazaev, O.Bekbawliev siyaqli a'debiyatshi ilimpazlar izertledi.

Berdaq shayirdin' „Shejire“si - bul qosiq penen bayanlang'an tariyxiy jilnama. Bul jerde Berdaq ha'm shayir ha'm tariyxishi. Bul shig'arma - qisqasha epikalik tariyxiy jilnama, ruwlardin', qa'wimlerden', Oрта Aziya xalqlarining', olardin' kelip shig'irni xaqqinda jazba derekler, awizsha an'izlar tiykarinda aytilg'an a'ngime. Shig'armada tek qaraqalpaqlardin' tariyxı haqqında g'ana emes, al o'zbek, tu'rkmen, qazaq xalqlarining' tariyxında tiyisli bahalı ha'm qiziqli pikirler aytilg'an, qıtay, mongol, iran xalqlarining' tariyxı boyınsha da birqatar mag'lıwmatlar saqlang'an.

Ko'lemi onsha u'lken emes „Amangeldi“ da'stanında Berdaq qaraqalpaqlardin' u'lken bo'legi Tu'rkistanda, Sırda'ryanin' ayag'ında jasag'an waqg'ittig'ı Qaraqalpaq-Qoqand qatnaslarining' bir qatar faktlerine (XVI-XVIII a'cirler) uzaq tariyxiy waqiyalarg'a diqqat awdaradı. Shig'armada Sırda'ryanin' ayag'ına jaylasqan Tu'rkistan qaraqalpaqlarining' basshısı Asannin' qaraqalpaq qızların sarayg'a jıynaw haqqındag'ı Qoqand xanının' buyrig'ına bag'ınbag'anlıg'ı aytiladı.

Asanın' buyırıqtan u'zil-kesil bas tartıwı ba'slesiwi onın' o'limine alıp keledi de onı darg'a asadı. Batır jigit Amangeldi Asannın' qanın alıw ushın Qoqand xanının' gellesin aladı. Bunnan keyin shayır Amangeldinin' batırlıqların ta'riypleydi. Berdaqın' ideyası tu'sinikli. Berdaq shayır bunın' menen sheklenbey, o'z zamanlaslarına qarata:

Amangeldidey bolmag'a,
Barıp xannın qan almag'a,
Gelle kesip jan almag'a,
Qay birin'nin' shaman' keldi?

Bul tek shayır ta'repinen berilgen jay soraw emes, al bul o'z zamanlaslarınan talabıda. Berdaq o'z xalqı tariyxının' qaharmanlıq betlerin qalay jan'g'ırtsa da o'tkendegi bul xalıq batırların o'z zamanlaslarına u'lgi etip qoyadı.

Berdag shayırdın' qaraqalpaq xalqının' 1855-1856-jıllardag'ı Xiywa xanlığına qarsı ko'terilisinin' basshısı Ernazar alako'zge arnalg'an „Ernazar biy“ atlı epikalıq shıg'arması bar.

Berdagın' bul shıg'arması ko'terilistin' kelip shıg'ıwın bayan etedi ha'm Ernazardın' jeke qaharmanlıq ha'reketlerin anıq ko'rsetedi. Shayırdı ideyal xalıq qaharmanı qızıqtırg'an. Sonlıqtan, Berdaq o'z da'wirine sonday za'ru'r bolg'an qaharmanlıqtın' tu'sinikli ideyasın

izbe-iz aytıwdan bas tartpag'an, usılay su'wretlew kerek dep oylag'an.
Shayır Ernazardı „Qaraqalpaq xalqınn' ag'ası“ dep atawdın', onın'
ha'tte xannan biyligin beriwdi sorag'andag'ı mwn'aymawına ha'm bas
iyiwine tan' qaladı:

„Qaraqalpaq tileginde,
Tiletpedi Ernazar biy“.

Shayır ko'terilistin' en' son'g'ı ku'nlerinde de berilmegen Ernazardın'
turaqlılıg'ına ha'm ma'rtligin to'mendegishe su'wretleydi:

Meni hesh kim tilemesin,
Jalınıp sorap ju'rmesin,
Men o'lgende jılamasın,-
Dedi arıslan Eranzar biy.

Qullası Berdaq shayırdın' da'stanlıq shıg'armasında Xorezm
tariyxın ga'p etken, qaraqalpaq shejiresi jazıl'g'an joqarı qaraqalpaqlar
o'mirinen epizod jırlang'an, Aydos biy, Ernazar biy usag'an el, el
sardarlarının' islerin adamlarg'a u'lgi etken, aqmaq patshalardı
a'shkaralag'an, feodallıq ja'miyettin' o'mirinin' tawsıl'g'anlıg'ın
ko'rsetken u'lken do'retiwshilik tariyxqa iye bolamız.

4. Shıg'armada ko'rkemlew qurallarının' qollanılıwının' ko'rkem tili

Berdaqtnı' bay a'debiy miyrasının' neshshe a'lwın qırları menen sırları. Onın' ideyalıq ko'rkemlik o'zgeshelikleri, ja'miyetlik siyasiy ko'z-qarasları, onın' filosofiyalıq pikirleri, tariyxıy shıg'armaların' ko'rkem tili, stillik o'zgeshelikleri, qosıq qurılısı ha'm basqada ma'seleler o'z aldına arnawlı izertlewler do'retiwdi talap etedi.

Shayır do'retiwshiliginin' o'zgeshelikleri onın' dunyag'a ko'z-qarası ha'm turmıstı su'wretlew usılı ol o'mir su'rgen zamanındag'ı, ja'miyetlik, tariyxıy jag'daylarg'a baylanıslı bolatug'ınlıg'ı belgili. Shayır o'zi su'wretlemekshi bolg'an uqıyanı ya'ki ayırım adam obrazın, zattı oqıwshıg'a ayqın, janlı tu'rde ko'rsetiw ushın tildegi ha'r qıylı su'wretlew quralların yag'nıy epitet, ten'ew, metofora ha'm basqalardı qollanadı.

Berdaqtnı' shıg'armalarında epitetler anag'urlım da'rejedegi orın iyeleytug'ın-lıg'ın ko'remiz. Mısalı: zalımlardıń o'zine ja'birlew-zulımın ayta kelip:

„Sonday bolsa da jumır bas,

Jarılmadı bul qara tas - deydi.

Bunda „jumır“ degen so'z epitet. Tag'ı da bul tu'rde xalıqtın' „Tas jarılsa da, bas jarılmaydı“ degen naqılın ku'ta' orınlı qollang'an.

„Kewil degen - qızıl gu'l,

So'ylese sayrar qızıl til.

„Jabınnan qara ku'nlerim“

Bul keltirilgen u'zindilerdegi „qara“, „qızıl“ degen so'zler turaqlı epitetler. Biraqta Berdaqın' shıg'armalarında epitetke qarag'anda ten'ewler menen metaforalar anag'urlım ko'p ushırasadı. Berdaqın' shıg'armalarında ten'ewler „day-dey“, „tay-tey“ jalg'awları arqalı ha'm „yan'lı“, „qusap“, „megzer“, „kibi“ degen so'zler arqalı jasaladı.

Mısalı:

„Jigit bolsan' arısladay tuwılǵ'an,

Xızmet etkil udayına xalıq ushın.

„Lashın kibi ko'kke ushıp“

Berdagın' shıg'armalarında, a'sirese, metaforalar ko'p qollanıladı. Metafora degenimiz almasırw ma'nisinde qollanılatug'ın so'zler. Metafora bir na'rseni sırtqı yaki ishki uqsaslıǵ'ına qarap ekinshi na'rsege bara-bar qoyıw, yamasa bir na'rsenin' ornına ekinshi na'rseni almasırw qoyıp su'wretlew. Ma'selen, „Arıslan edi Ernazar biy“ degende Ernazar biydi arıslang'a bara-bar qoyadı. Bul jerde „arıslan

edi“ soʻzleri metafora. Berdaqta metaforalar koʻbine „edi“, „boldim“ haʼm basqada qosimsha soʻzler menen jasaladi. Berdaqta biz minaday metaforalardi koʻremiz.

„Jigitlik degen nar eken,
Gʻarriliq degen jar eken.“

„Altin haʼrbir aytqan soʻzim,
Soʻzim emes - oldur oʻzim“.

Berdaqtinʼ yumor haʼm satairalıq shıgʻarmalarında ironiya menen sarkazm koʻp ushıraydı. İroniya degenimiz mısıl, ermek „astarlı soʻz“. Bunda soʻzdinʼ sırtqı qurılısı bir naʼrseni yaki bir adamdı maqtap otırsa da, ishki mazmunı boyınsha haslında ol naʼrseni mısıl, ermek etip maqsaralap otırsa bunı - ironiya deymiz. Mısalı, Berdaq „Sıqmar eken“ degen qosıgʻında Aʼlimbay degen sıqmar baydınʼ toygʻa shaqırgʻan qonaqlargʻa tamaq bermey ash qoygʻanlígʻın mısıllap, ermek etip, maqsaralap bılay deydi:

„Ziyneti sonnınʼday arttı,
Qonaqların dım jarıttı,
On bes ara tabaq tarttı,
Nesibe sol bolgʻan eken“.

Mine bunday etip su'wretlew ironiya boladı. Sarkazm ironiyanın' joqarı tu'ri. Bunnın' da tiykarg'ı ma'nisi turmıstag'ı ha'diyselerdin' jaman, jerkenishli jaqların masqaralaw, ku'liw. Biraqta ironiya menen sarkazmnın' ayırması - eger ironiyada so'zdin' sırtqı qurılısı ashıq tu'rde keskin bolmastan, maqtag'an sıyaqlı bolıp, bu'rkelgen „astarlı so'z“ bolıp keletug'ın bolsa, sarkazm bir na'rseni ashıqtan-ashıq masqaralaydı. Sarkazm ironiyag'a qarag'anda o'tkir ashshı til menen beriledi. Berdaqtın' shıg'armalarındag'ı sarkazmnın' u'lgileri usınday ko'rinisleri menen belgili. Berdaqtın' qosıqlarının' qurılısı silavikalıq qosıq qurılısına jatadı. Bul sistema qosıq qatarlarındag'ı buwın sanının' birdey bolıwına tiykarla-nadı. Bunday qosıq qurılısının' belgisi - uyqas ha'm qosıq ırg'aqlarının' buwnaq-larg'a bo'liniwi bolıp tabıladı.

Berdaqtın' qosıqlarının' o'zgesheligi - shayır, a'dette shıg'armanın' keyninde sol shıg'armadan belgili juwmaq shıg'arıp, onın' tiykarg'ı ideyasın ashıp beredi. Sonın' menen bige ko'pshilik shıg'armalarında avtor o'zinin' atın atap ko'rsetedi, geypara shıg'armalarında onın' qay jılı jazılğanın ko'rsetedi.

Paydalang'an a'debiyatlar

1. Cag'itov İ.T. „Sahra bu'lbili“. Qaraqalpaq xalqının' ullı demokrat shayırları Berdaq tın' o'miri ha'm tvorshestvosı haqqında monografiya. „Qaraqalpaqstan“ baspası. No'kis. 1974
2. Paxratdinov A'. „Berdaq shayırlar tvorshestvosının' jıynalıw, basıp shıǵ'arılıw ha'm izertleniw tariyxınan“. No'kis. „Qaraqalpaqstan“ 1990.
3. Paxratdinov A'. „Berdaq shayırdın' da'stanlıq shıǵ'armaları“ No'kis. „Qaraqalpaqstan“ 1987.
4. Kollektiv „Berdaq haqqında so'z“ A'debiy kritikalıq maqalalar, arnawlar. No'kis. „Qaraqalpaqstan“- 1987.
5. A'lewov O'. „Qaraqalpaqstanda ta'lim-ta'rbiyalıq oylardıń qa'liplesiwi ha'm rawajlanıwı“. No'kis „Bilim“ - 1993-j.
6. Ja'rımbetov Q. „Berdaq tın' na'siyatları-bizın' ruwxıy g'a'ziynemiz“. No'kis- 1998.
7. Paxratdinov A'. Paxratdinov Q. Berdaq shayırlar haqqında legendalar, a'psanalar ha'm haqıyqatlıqlar. No'kis «Bilim»-.1997.
8. Berdaq (Berdimurat) Tan'lamalı shıǵ'armaları. No'kis.-1987.